הרב שלמה אישון

ניהול כלכלה עפ"י ההלכה לאור משנתו של מו"ר הרב יעקב אריאל שליט"א

הקדמה

במשך עשרים וחמש שנות פעילותו של מכון כת"ר, אנו זוכים לעמוד בקשר רציף עם מו"ר הרב יעקב אריאל שליט"א, אשר מורה את דרכנו במגוון התחומים שבהם אנו עוסקים. הדרכותיו ניתנות לנו בעל פה במענה לשאלותינו, בכנסים השנתיים של מכון כת"ר שבהם הרב משתתף, וכן במכתבי הברכה לספרי המכון. בעניין זה יש לציין שמכתבי הברכה של הרב אינם מורכבים ממילות נימוסים בלבד. הרב קורא את הספרים ומעיר את הערותיו, ובשל כך ניתן ללמוד ממכתבים אלו משהו ממשנתו בכל הנוגע לנושאים הנידונים בהם. על חשיבות העיסוק בסוגיות השונות של כלכלה והלכה הצביע הרב במכתב ברכה שכתב בשנת תשנ"ט לכרך השני בסדרת ספרי כת"ר – מחקרים בכלכלה ומשפט עפ"י ההלכה. וכך הוא כותב שם בין השאר:

> הנתק שעלול להיווצר חלילה בין המציאות הכלכלית המתהווה לבין תורתנו הנצחית הוא חמור ומסוכן, הוא מסוכן למציאות הכלכלית שעלולה להתערטל מכל ערך רוחני ומוסרי. וסכנה לתורה, חלילה, שעלולה להידחק לקרן זווית ולההיפך לרעיונות מופשטים שאינם ישימים, כביכול, בחיי המעשה. תורה כזו אינה תורה תמימה. ומציאות כזו היא מציאות פגומה. בירורי הלכות למעשה בחיי המסחר והכלכלה הם סם חיים המשיב את הנפש העייפה והמעולפת בצמא המשוטטת במדבר החיים השומם מתורה.

להלן נסקור מעט מהדרכותיו של הרב בכמה נקודות הנוגעות למפגש שבין עולמה של הלכה לבין הכלכלה המודרנית, הן בכל הנוגע להתנהלות הראויה של יהודי שומר תורה ומצוות, הן בכל הנוגע להתנהלותה הנכונה של מדינה יהודית.

א. השקעות כשרות, ריבית ואוברדרפט

הרב רואה חשיבות גדולה בעידוד ובחיזוק ההשקעות הכשרות. בכנס מכון כת"ר שנערך בשנת תשע"ד בירושלים קרא הרב למוסדות של הציונות הדתית לעבור לקרנות פנסיה והשתלמות במסלולים הכשרים. הרב ציין שכאשר בוחנים את כשרותו של מסלול

בחזרה לעמוד התוכן

השקעה, אין להסתפק בסוגיות הריבית ושמירת השבת בעסק, אלא יש לכלול גם את רמת ההוגנות של העסק כלפי עובדיו וערכים נוספים הנוגעים להגינות המוסרית היסודית של העסק.[1] כך למשל אמר כי לא היה ממליץ להיות שותף במסחר נשק. הרב הוסיף כי הוא מאמין שחלק גדול מהציבור היה מעדיף את ההשקעות הכשרות אילו היה יודע שבהשקעותיו הוא יכול להשפיע על הרמה הערכית של הכלכלה.

ביחס לאיסור ריבית אמר הרב שאין הצדקה שבגלל צורך רפואי או צורך אחר שיש לאדם, יתעשרו הבנקים המלווים ואותו אדם יתמוטט. בהקשר לכך הוסיף הרב כי הפער הקיים בין הריבית שהבנק משלם למשקיעים על פיקדונותיהם לבין הריבית שהוא גובה על משיכת יתר הוא עוול הזועק לשמיים. עם זאת, התורה לא רק מתירה אלא אף מצווה על השקעה כערך מוסרי. בלא השקעות אין כלכלה בעולם. על כן, אמר הרב, קניית מניות ישראליות זו מצווה, שהרי יש בכך עזרה ליהודי בעסקיו, תרומה לבניין המדינה ותרומה ליצירת מקומות תעסוקה נוספים. בכך מתקיימת מצוות צדקה בדרגה הגבוהה ביותר.[2]

כל זה כאשר העסק אינו מחלל שבת. אם הוא מחלל שבת, הרי שהשקעה בו אינה בונה את המדינה אלא הורסת אותה וגם הורסת את הכלכלה. כתוצאה מהפתיחה בשבת נאלצים עובדים לעבוד בשבת ומאבדים את יום המנוחה, בשעה שהמנהלים שלהם נחים ומבלים. פתיחת קניונים בשבת, הוסיף הרב, זו עבירה על החוק, עבירה על התורה ועבירה כלפי החברה, ועל כן אין כל הצדקה להיות שותף בכך.

'היתר העסקא' שבו נעשה שימוש כדי להימנע מאיסור ריבית מבוסס על ההשקעה שהתורה התירה, אלא שנוסף בו מנגנון על פיו במקום שהמשקיע יהיה שותף בפועל ברווחים ובהפסדים, הוא יקבל אחוז מסוים מן הקרן. לדעת הרב, היתר זה נועד לשם השקעה, ואין לסמוך עליו לשם צריכה. על כן אין הצדקה לסמוך על 'היתר עסקא' לצורך כניסה למשיכת יתר (אוברדרפט), ואסור לאדם לצרוך ממה שאין לו.[3]

ב. שמירת שבת

כאמור לעיל, הרב קבע כי אין להשקיע בחברות המחללות שבת. אלא שבעניין זה יש

1. יש להעיר שבהכנת רשימת ההשקעות המותרות בודק מכון כת"ר רק את נושא השבת והריבית, שהם התחומים הפרוצים ביותר. שאר הערכים קשים מאוד לבדיקה, ובהם אנו סומכים על החזקה שהעסק מתנהל כראוי כל עוד לא שמענו אחרת, וזאת מתוך ההנחה שכאשר נעשה עוול מוסרי של פגיעה בעובדים וכדו', הדבר מגיע בדר"כ לידיעת התקשורת.
2. כפי שפוסק הרמב"ם, הל' מתנות עניים פ"י ה"ז: 'שמנה מעלות יש בצדקה זו למעלה מזו, מעלה גדולה שאין למעלה ממנה זה המחזיק ביד ישראל שמך ונותן לו מתנה או הלואה או עושה עמו שותפות או ממציא לו מלאכה כדי לחזק את ידו עד שלא יצטרך לבריות לשאול, ועל זה נאמר והחזקת בו גר ותושב וחי עמך כלומר החזק בו עד שלא יפול ויצטרך'.
3. עם זאת הוסיף הרב שיש מקרים שבהם מותר להיכנס למשיכת יתר – כגון כאשר יש לו השקעה אחרת, אך באופן עקרוני אין להסתמך על היתר עסקא כאשר מדובר בהלוואה שאינה למטרה עסקית שיש בה רווחים.

בחזרה לעמוד התוכן

להקדים ולומר שהשאלה כיצד להגדיר חברה שומרת שבת במציאות הכלכלית כיום הינה שאלה סבוכה. כאשר מדובר בהשקעות כשרות, אין אנו עוסקים בחנות מכולת שניתן להבחין בקלות אם היא פתוחה או סגורה בשבת. אנו עוסקים בחברות ענק השולטות בחברות בת השולטות בחברות נוספות, ולכל חברה כזו ישנו מגוון של עסקים ופעילויות בארץ ובחו"ל. כיצד נגדיר במציאות כזו חברה שומרת שבת? עד כמה יש להתחשב בחילולי שבת הנעשים על ידי חברות בת או נכדות? עד כמה יש להתחשב בפעילויות שוליות הנעשות בשבת כאשר הפעילויות העיקריות מושבתות? אילו שירותים נגדיר כשירותים החייבים לפעול בשבת?

תפיסתו של הרב בעניין זה היא כללית. היא אינה תרה רק אחר פתרון בעייתו של יהודי יר"ש שאינו רוצה להיות מעורב ומושקע בחילול שבת, אלא יש בה הרצון להשפיע על שמירת השבת במדינה בכלל. תפיסה זו באה לידי ביטוי בהדרכה שנתן לנו הרב בכל הנוגע להגדרת חברות כשומרות שבת וכמחללות שבת לעניין היתר ההשקעה בהן. מחד גיסא קבע הרב כי אין להשקיע בחברה גם אם רק חלק קטן מסניפיה פתוחים בשבת. כמו כן אין להשקיע בחברה שהיא בעלת שליטה במפעל שעובד בשבת, בקניונים הפתוחים בשבת או בבתי מלון המופעלים בשבת על ידי יהודים באופן אסור. מאידך גיסא, מתוך הכרה בכך שהמציאות כיום אינה מושלמת ומתוך הרצון לצמצם את חילולי השבת ככל הניתן, קבע הרב כי מותר להשקיע בחברה שאינה יוזמת חילולי שבת ועושה מאמץ אמיתי לצמצם חילולי השבת בעסקים שבבעלותה, כגון חברה המקפידה שלא להחזיק קניונים הפתוחים בשבת אך מחזיקה בתי מלון המופעלים בשבת ע"י יהודים באופן אסור.

מתוך אותה תפיסה כללית חידש הרב כי מותר להשקיע בחברות שבהן שיעור הנכסים שמתקיים בהם חילול שבת נמוך מ-10% מכלל נכסי החברה, וכן מותר להשקיע בחברה שבה שיעור הפעילות האסורה בשבת נמוך מ-10% מפעילות החברה בימות החול. השיעור של 10% הוא חידוש של הרב שדימה זאת להגדרה ההלכתית של 'מיעוט המצוי' שלדעת ה'משכנות יעקב'[4] עומד על שיעור זה. גם חידוש זה נובע מן ההכרה שהמציאות כיום אינה מושלמת, ואם נאסור השקעה גם בחברות ששיעור חילול השבת שבהן נמוך – נמצאנו נועלים דלת בפני משקיעים. מטעם זה התיר הרב גם השקעה בחברות הנותנות תמיכה טכנית בלבד ללקוחותיהם, שהרי ברור שבמציאות כיום לא תוכל החברה להתקיים בלא הענקת התמיכה גם בשבת. הרב באר ששאיפתנו להביא לכך שהחברות תשבותנה באופן מוחלט בשבת, אך כל עוד הדבר לא ישים, עלינו להסתפק בשלב הראשון בדרישה לצמצם ככל האפשר את חילולי השבת ולעודד את החברות העושות זאת – גם אם לא הגיעו עדיין לשביתה מוחלטת. במציאות כיום, אם לא נבחין בין חברות הפועלות בשבת כבימי החול לבין חברות המצמצמות בשבת את פעילותן למזער – יהיה

4. משכנות יעקב, יו"ד סי' יז.

בחזרה לעמוד התוכן

בכך בעקיפין משום עידוד כלל החברות להגביר את פעילותן בשבת, שהרי תראינה שממילא הציבור שהשבת חשובה לו אינו משקיע בהן.[5]

הרב התיר את ההשקעה בחברות המספקות שירותי תקשורת, ונימק זאת בכך שברשתות התקשורת משתמשות גם מערכות הביטחון השונות, ולכן מותר להפעילן בשבת. כמו"כ התיר את ההשקעה בחברה המאתרת רכב גנוב בשבת. הרב הסביר כי דיווח על רכב גנוב בשבת מותר משום ספק פיקוח נפש, שכן במקרים מסוימים המשטרה תטרח לחפש את הרכב על מנת למנוע ביצוען של עבירות ביטחוניות חמורות, ולכן גם הפעלת מערכת המסייעת במציאת רכבים גנובים מותרת. מנגד אסר הרב את ההשקעה בחברת החשמל, למרות נחיצותו של החשמל גם בשבת, משום שהחברה אינה עושה די על מנת לצמצם את ההיקף הגדול של חילולי השבת שחלקו אינו הכרחי.

על תפיסתו הכללית של הרב בסוגיית שמירת השבת במציאות המורכבת כיום, ניתן לעמוד מדברים שכתב במכתבו לכרך ו' מסדרת ספרי כת"ר (תשס"ח). הרב כתב שם בין השאר על האפשרות להתיר לספק אינטרנט 'כשר' לעבוד שבעה ימים בשבוע – כולל שבת. על כף המאזניים עמדה השאלה אם לספק את שירותי האינטרנט גם בשבת – אף שיש בכך משום סיוע לחילול שבת – על מנת להגדיל את מספר הגולשים אשר יתחברו לספק האינטרנט הכשר, או להימנע מלספק את שירותי האינטרנט בשבת, אף שע"י כך יצטמצם מספר המתחברים לספק הכשר, וייתכן שהספק לא יוכל להתקיים כלכלית.

הרב הכריע שיש להעדיף כאן את הספקת שירות האינטרנט גם בשבת,[6] וכך הוא כותב:

> הדילמה פה קשה, חומרת הסיוע לחילול שבת לעומת אביזרייהו דגילוי עריות... יש מקום לטעון שלא נפעיל את האתר בשבת ונייעד אותו רק לשומרי שבת, ואין אנו אחראים למחללי שבת שיגלשו לאתרי לא קדישי, בלשון המעטה. אולם, אם בלעדי הצטרפותם של מחללי שבת לתכנית היא לא תוכל להתקיים, השיקול של הצלת הגולשים, וביניהם בני נוער, מפני הידרדרות מסוכנת, צריך להכריע. זאת ועוד, יש צורך לטהר את האוירה העולמית בתחום זה, וכידוע תאוות רבות באות לעולם רק כדי להתיר עריות בפרסיה, ואם נבלום את המגמה אפילו בחלק קטן, לפחות אלו שיינצלו. אולי יפתחו פתח לתשובה גם באשר לשמירת השבת.

הרי שלמרות ערכה העצום של שמירת השבת, והאיסור לסייע לחילולה, יש להעדיף את השיקול של הצלת הגולשים – אף אם המחיר הוא סיוע לחילול שבת.[7]

---

5. הבסיס ההלכתי של קביעה זו הינו שמעיקר הדין ניתן למצוא היתרים לאדם פרטי להשקיע בכמות קטנה ולא משמעותית גם בעסקים המחללים שבת – וכמפורט בתשובתנו בספר כתר, כרך ו סימן ד. החובה להימנע מהשקעה בעסקים אלו נובעת בעיקרה מהרצון שלא לעודד חילולי שבת, ומשום כך יש מקום להתיר בעסקים המשתדלים לכל הפחות להמעיט עד למינימום את חילולי השבת.
6. המדובר הוא שם שהפעילות בשבת תיעשה על ידי לא יהודים, כך שלא יהיה חילול שבת ישיר ע"י יהודים, אלא רק סיוע לחילול שבת ליהודים שירצו לגלוש בשבת.
7. הרב סומך בעניין זה על ר' עקיבא איגר, על השו"ע, יו"ד סי' קפא סעי' ו, על פיו אין איסור מסייע ידי עוברי עבירה אם הסיוע נועד להפחית מן האיסור של עובר העבירה. יחד עם זאת הרב מעיר כי ר' עקיבא איגר דיבר על מקרה שבו מדובר באותו איסור עצמו, ואילו בנידון דידן מדובר בסיוע לחילול שבת לשם מניעת עבירה אחרת של אביזרייהו דג"ע.

בחזרה לעמוד התוכן

ג. הגינות כלפי העובדים וצמצום פערים בחברה

הבאנו לעיל את דבריו של הרב על כך שבהשקעות כשרות ראוי לבחון גם את רמת ההוגנות של המעביד כלפי עובדיו. בנושא זה הרחיב הרב במכתב הברכה שכתב לכרך העשירי מסדרת ספרי כת"ר (תשע"ה) – כרך העוסק בדיני עבודה במדינת ישראל על פי ההלכה.

הרב כותב שם בין השאר על שעות העבודה. בגמרא במסכת בבא מציעא (פג ע"ב) נאמר כי פועל יוצא מביתו לעבודה עם הזריחה ועובד עד השקיעה, שנאמר: 'תזרח השמש יאספון... יצא אדם לפעלו ולעבדתו עדי ערב' (תהלים קד כב). וכן פסק הרמ"א,[8] שאם בעל הבית אמר לפועלים ששוכר אותם כדין תורה, 'חייבין לצאת מביתם בזריחת השמש ולעשות מלאכה עד צאת הכוכבים'. על כך כותב הרב שהתורה לא קבעה זאת כהלכה פסוקה, וחז"ל רק מציינים את הנורמה שהייתה מקובלת בעולם הרחב:

> זו לא הייתה בהכרח נורמה צודקת. אדרבה, מכיון שפועל אינו עבד... ראוי שיישאר לו זמן חופשי למשפחתו ולעיסוקים אחרים. הכרזת התורה בסיני אשר הוצאתיך מארץ מצרים מבית עבדים הדהדה בעולם ורק לאחר אלפי שנים זכתה ליישום הוגן.[9]

על כן, כותב הרב, המאבק של הפועלים לפני למעלה מ-100 שנה על שעות העבודה היה מאבק צודק, ואנו שמחים על הנורמה החדשה שנוצרה בעניין זה, השונה מזו שהביאו חז"ל, ומאמצים אותה. הרב נוגע גם בפערי השכר במשק וכותב שאף שברור שמגיע לבכירים שכר גבוה יותר בגלל אחריותם, כישוריהם וניסיונם, אסור להפריז בכך:

> פערי שכר של פי מאתיים אינם מוצדקים. לא צריך להיות מרכסיסט כדי לטעון ששכרם של הבכירים בנוי גם על גבם של העובדים הזוטרים, וכן על גבם של הצרכנים הרבים שמהם ניזונים המפעלים והבנקים.

דברים אלו של הרב משתלבים עם דברים שאמר לנו בהזדמנות אחרת על אודות הפערים בחברה, ואשר פורסמו בנייר עמדה שהוציא המכון בעקבות התוכנית הכלכלית בשנת 2013. הרב אמר כי ההלכה אמנם אינה אוסרת על אדם להיות עשיר כל עוד כספו הושג ביושר ועושה הוא צדקה כראוי לו, אולם מצב שבו אנשים מסוימים מרוויחים סכומי עתק ורמת חייהם מרקיעה שחקים בעוד אנשים אחרים העובדים באותן חברות

---

8. רמ"א, חו"מ סי' שלא סעי' א.
9. ואמנם הגמרא שם אומרת שכאשר בעל הבית אומר לפועלים שהוא שוכר אותם 'כפועל דאורייתא', חייבים לעבוד מהזריחה ועד השקיעה, וכן הוא ברמ"א שהבאנו, ומשמע, לכאורה, שזהו דין תורה, אך צ"ל שהגמרא כינתה זאת 'דאורייתא' מחמת האסמכתא שהובאה לכך מן הפסוק, אך באמת אין זה דין תורה. וע' שו"ת בצל החכמה, ח"ג סי' כט, שכתב: 'ולענ"ד הדבר פשוט וברור שאין כוונת הש"ס והשו"ע לומר כי זמן עבודת פועל מדאורייתא מזריחת השמש עדי ערב כדאסמכי' דוד אקרא, שהרי מבואר במ"ר מובא בתוס' (שם ד"ב פועל) אר"מ במקום שאין מנהג תנאי בי"ד הוא שתהא הוצאה משל בעה"ב והכנסה משל פועלים מנין דכתי' תזרח השמש וגו' ע"ש. וכ"ה גם בירושלמי (פ"ז דב"מ ה"א). ועיי' פי' עץ יוסף על המ"ר בשם היפ"ת, כי סנהדרי גדולה שבירושלים שהיו בימי דוד או קודם לו תקנו כן ע"ש'.

בחזרה לעמוד התוכן

ממש מרוויחים משכורות דלות אינו צודק, ועל כך התריעו נביאי ישראל לאורך כל הדורות.

ד. מדיניות רווחה

מהי רמת הרווחה הראויה שהמדינה צריכה לדאוג לה? מתוך מקורותינו עולה שיש צורך לדאוג למזון, מלבוש, מדור ותרופות,[10] אולם בחלק ממדינות העולם אנחנו מוצאים רמה גבוהה יותר של דאגה מצד המדינה. האם נכון לשאוף ליישום מדיניות רווחה על פי המקובל באותן מדינות, או שמא יש בכך משום הליכה בחוקות הגויים? עמדתו של הרב בעניין זה חד-משמעית. במכתב הברכה לכרך יא מסדרת ספרי כת"ר (תשע"ו) כותב הרב כי אין זה סביר שהגדרת מדור כיום תהיה 'בקתה ד' על ד" כפי שהייתה בימי חז"ל. ברור שתנאי החיים כיום שונים מהתנאים בימי חז"ל, ובימינו על מדור מזערי לכלול מים זורמים, חשמל, חיבור לטלפון ואפילו מזגן. מכאן מסקנתו של הרב שרמת הרווחה הראויה הינה דבר המשתנה עם התקדמות הזמן ושינוי תנאי הכלכלה, ועל כן אין גם מניעה ללמוד מאומות העולם מהי רמת הרווחה הראויה:

> לא הייתי מגדיר את מדיניות הרווחה המקובלת בארצות סקנדינביה כחיקוי לגויים. נראה לי להיפך, שהם ינקו מהתנ"ך את רעיון הרווחה העקרוני. רמת החיים במדינה בס"ד עולה, ויש לה אפשרות, מדוע שלא תדאג לרווחת כל אזרחיה ברמה גבוהה יותר?

ה. 'דינא דמלכותא דינא' ותשלומי מיסים

במכתב הברכה לכרך ט מסדרת ספרי כת"ר (שנת תשע"ג) התייחס הרב למחלוקת הראשונים בעניין 'דינא דמלכותא דינא' בארץ ישראל. ידועים דברי הר"ן במסכת נדרים (כח ע"א) המביא בשם תוספות כי הכלל 'דינא דמלכותא דינא' אינו נוהג בארץ ישראל:

> דדוקא במלכי עובדי כוכבים אמר דדינא דמלכותא דינא מפני שהארץ שלו ויכול לומר להם אם לא תעשו מצותי אגרש אתכם מן הארץ אבל במלכי ישראל לא לפי שארץ ישראל כל ישראל שותפין בה.

על כך כותב הרב כי אין ספק ש'דינא דמלכותא דינא' תופס גם בארץ ישראל:

> דברי הר"ן בנדרים כח לא באו להפקיע דינא דמלכותא דינא מארץ ישראל, כפי שנוטים לחשוב (בדרך כלל מסיבות אידיאולוגיות ופוליטיות), שהרי לא יתכן שבארץ ישראל תשרור אנרכיה... כוונת הר"ן אפוא לומר שבארץ ישראל סמכויות המלך נובעות מהסכמת הציבור... ובימינו הציבור בעזרת מוסדותיו הנבחרים מוסמך להטיל מסים לקבוע תקנות כל עוד אין הדבר נוגד את ההלכה. ובר מן דין,

10. ביחס למזון וכסות – ר' ר"ש משנץ, על המשנה פאה פ"ח מ"ח. ביחס לדיור – ר' שו"ת משפטי עוזיאל, ח"ב יו"ד סי' מד. ביחס לרפואה – ר' שו"ת מהרי"ק, סי' קכח.

בחזרה לעמוד התוכן

לא תיגרע מדינה שלמה מבית משותף שכל הדיירים חייבים להשתתף בהוצאות האחזקה ולקבוע סדרי חיים משותפים כדין שותפים בקרקע[11]...

המיסים כיום, כותב הרב, מיועדים לסדרי החיים המשותפים שלנו: כבישים, בתי חולים, בתי ספר ועוד. לא ייתכן שאדם ייהנה מכל שירותי המדינה ולא ישתתף בהוצאותיה. זהו גזל של יתר השותפים. לכך, מוסיף הרב, יש השלכות לפטור תלמיד חכם ממיסים, שהרי גם תלמיד חכם הנהנה משירות חייב לשלם עליו, ואינו רשאי לגזול חלילה.

עם זאת, סובר הרב, היות שסמכותו של השלטון נובעת מן העם, על כן אם הציבור אינו מקבל על עצמו פרט מסוים בחוק – לא יחול על אותו פרט הכלל של 'דינא דמלכותא דינא'. כמו"כ אם המדינה אינה מנצלת את כוחה על מנת לכפות חוק מסוים, הרי בכך היא מסירה את מעמדו של החוק מלהיות נכלל כ'דינא דמלכותא'.[12] בהמשך למכתבו שם מתייחס הרב לשאלה ספציפית בדבר חניה במקום המסומן בכחול לבן בלא לשלם. נטייתו של הרב לומר שאין בכך משום גזל רכוש העירייה. הוא מבאר שהסדרי החניה והתשלומים נועדו לאפשר לכל הציבור ליהנות מחניה מסודרת, שאף אחד לא יתפוס מקום לזמן רב וימנע מחברו לחנות אף הוא באותו מקום לצרכיו. על כן אין העירייה מקפידה על תשלום בשעות שאין פעילות עסקית כגון בלילה או בשבת. נמצא שהחונה בלא לשלם אינו גוזל את העירייה אלא מזיק את מי שחיפש חניה ולא מצא:

המסקנה העולה מדברי היא לענ"ד שאם אדם חנה בטעות במקום כזה וגרם נזק לאחרים, עליו לפצות את הניזק אם אפשר (מדין גרם בנזיקין שחייב בדיני שמים) ולא את העיריה.

ו. הצד הערכי של הכלכלה

באחד מכנסי מכון כת"ר אמר הרב כי אנחנו כרבנים צריכים להסתכל על הכלכלה גם בפן ההלכתי וגם בפן הערכי-מוסרי שלה. כך אכן עושה הרב, כפי שהדבר בא לידי ביטוי בנקודות שציינו לעיל, ובעוד נושאים רבים שלא עלו במאמרנו.

נתפלל שנזכה בסייעתא דשמיא לעוד שנים רבות שבהן ימשיך הרב להדריך אותנו ואת עם ישראל כולו מתוך בריות גופא ונהורא מעליא, ונהנה ממנו עצה ותושייה על מנת להמשיך ולפעול להארת עולם הכלכלה באורה של תורה.

11. וזאת לאפוקי ממה שהובא בספר פאר הדור, ח"ג עמ' רצו, מפי האדמו"ר מספינקא כי לדעת החזו"א: 'בארץ ישראל לא שייך המושג דינא דמלכותא, ואין זה אלא כמוכס העומד מאליו'. אמנם יש אומרים שדברי החזו"א, שהמדינה היא כ'מוכס העומד מאליו', נאמרו כפי הנראה לפי המציאות שהייתה אז, וסביר שבזמן הזה כלל לא היה פוסק כך (מובא במאמר 'איסור ריבית בהלוואה למדינה', פורסם באתר דין, בתאריך כ"ז סיון תשע"ז).
12. כך כתב לנו בהתייחסות לנייר עמדה בנושא עבודת ילדים בחופשת הקיץ.